

К. К. АРУШАНЯН. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджується виникнення та розвиток інституту виконання судових рішень у кримінальному процесі. На основі проведеного аналізу механізму виконання судових рішень у кримінальному судочинстві на різних етапах його становлення запропонована відповідна періодизація формування вказаного інституту.

Ключові слова: виконання судових рішень, кримінальний процес, етапи розвитку.

Исследовано возникновение и развитие института исполнения судебных решений в уголовном процессе. На основе проведенного анализа механизма исполнения судебных решений в уголовном судопроизводстве на разных этапах его становления предложена соответствующая периодизация формирования указанного института.

Ключевые слова: исполнение судебных решений, уголовный процесс, этапы развития.

The occurrence and development of the Institute of judgments in criminal proceedings was investigated. Basing on the analysis of the mechanism of enforcement of judgments in criminal proceeding at different stages of its formation the corresponding periods of formation of this institute were proposed.

Key words: Enforcement of Judgments, Criminal Process, stage of formation.

Сучасний стан кримінально-процесуальних відносин в Україні визначається необхідністю вдосконалення всіх без винятку стадій кримінального процесу, в тому числі стадії виконання судових рішень, з урахуванням положень Конституції України, міжнародно-правових актів у галузі прав людини і судочинства.

Для повноцінного й об'єктивного дослідження проблем, пов'язаних із визначенням процесуальних особливостей стадії виконання судових рішень, її місця в системі кримінального процесу та проблем, пов'язаних із діяльністю прокурора на цій стадії, необхідно передусім визначити передумови її виникнення, етапи розвитку. Тому зупинимось на історичному аналізі стадії виконання судових рішень та визначенні її ролі у різні історичні періоди розвитку кримінального судочинства.

Якщо звернутися до історії розвитку держави і права та, зокрема, до періоду зародження процесуальної діяльності, то про існування прообразів стадії виконання вироку свідчить історія древніх греків, римлян та інших стародавніх народів, у яких існував звичай звернення до виконання рішення про позбавлення життя народними зборами, що, безумовно, вказує на офіційний (державний) характер виконання таких рішень.

Серед згаданих нами стародавніх цивілізацій система процесуальної діяльності з виконання вироків була найбільш досконалою у Стародавньому Римі, де існувала досить налагоджена система виконання рішень судів присяжних засідателів. Для виконання судових рішень існували посади спеціальних виконавців – *liktor* (особа, яка здійснювала смертний вирок над римськими громадянами), *carri-fex* (особа, яка здійснювала смертний вирок іноземцями та рабами), які у своїй діяльності керувалися письмовим документом, наданим їм судом¹. З цього можна зробити висновок про те, що виконання рішення суду як окрема частина

© АРУШАНЯН Кристина Карленівна – аспірант кафедри теорії прокурорської діяльності та кримінального процесу Національної академії прокуратури України

процесуальної діяльності з'являється тоді, коли: сам суд або інший орган виконує своє рішення за окремою письмовою процедурою; суд доручає виконання свого рішення спеціально на те уповноваженому органу.

У Середньовічній Європі, зважаючи на те, що кримінальне та кримінально-процесуальне право у сучасному розумінні існувало у загальних рисах, про існування стадії виконання вироку можна говорити на підставі діючих на той час правових норм. Так, наприклад, Кримінальне Уложення Карла V 1532 року детально регламентувало процедуру виконання рішення суду: після оголошення вироку про страту суддя повинен був передати засудженого кату і особисто проконтролювати виконання у повній відповідності з оголошеним вироком².

На території сучасної України першою пам'яткою письмового права Давньоруської держави стала Руська Правда (XI-XIII ст.), що визначила поняття і зміст злочину, систему мір покарання, а також містила норми процесуального права. Треба зазначити, що за процесуальними нормами Руської Правди не виділялись окремі етапи кримінального процесу, але, враховуючи, що деякі питання щодо встановлення обставин скоєного злочину вирішувалися до фактичного початку розгляду справи в суді, можна сказати про те, що були, як мінімум, дві стадії – досудова і судова.

За Судебником Великого князя Івана III 1497 р. судочинство чітко поділялося на слідство, суд і вирок. Перші ознаки інституту виконання вироку у кримінальних справах згадуються саме у цьому судебнику у вигляді спеціально уповноваженої особи – «праветчик», який і виконував вирок суду³. Таким чином, перші правові норми, які регулювали провадження по виконанню вироків суду зустрічаємо в Судебнику 1497 р.

Прийнятий в 1550 р., Судебник царя Івана IV вперше ввів новий вид покарання – тюремне ув'язнення. Зрозуміло, що для виконання покарання у вигляді тюремного ув'язнення був необхідний спеціальний апарат, який забезпечував утримання засуджених у місцях позбавлення волі.

В українських землях, що ввійшли після укладення Люблінської унії в 1569 р. до складу Польщі, було поширено польську судову систему, але водночас залишався чинним Литовський статут 1566 р. У 1588 р. був прийнятий III Литовський статут, у розділі XI якого ми вперше бачимо нові характерні риси виконавчого провадження: передбачалась заміна судом покарання, якщо злочинець ухилився від його виконання, чинив опір чи переховувався від виконання вироку іншим покаранням, або здійснювалася процедура виволання, яка полягала в позбавленні громадянських прав і конфіскації майна винного⁴.

У Соборному уложенні 1649 р. вперше окреслено риси, притаманні сучасному законодавству – положення про відстрочку виконання вироку вагітним жінкам. В той же час, судовий процес у більшості справ складався з двох етапів: власне з суду та вирішення справи. Таким чином, роль суду зводилася в основному до призначення покарання. Каральні заходи здебільшого були моментальні по виконанню: за бичуванням слідувало таврування чи вічне позбавлення прав⁵.

В даному випадку ми теж бачимо, хоча і примітивні, форми, притаманні окремій стадії – виконання вироку, бо зрозуміло, що бичування та таврування або інші покарання виконували не судді, а спеціально призначені для цього виконавці.

За доби Гетьманщини (1648–1783 рр.) в Україні елементи стадії виконання судових рішень зустрічаємо у гетьманських універсалах початку XVII ст. Так, в

більшості випадків діяльність щодо фактичного виконання вироку на території Гетьманщини лежала на самому суді. У справах, де не допускалася апеляція, судові рішення виконувалися негайно, про що й вказувалося в самому його змісті. В більшості випадків це відносилось до спростування наклепу самим обвинуваченим, вигнання з міста або побиття, також ув'язнення засудженого. Безпосередньо судові вироки виконував кат, або як тоді називали «містр», при необхідності судовий орган міг залучати міських слуг чи козаків⁶.

Поширення на територію України у першій половині XVIII ст. законів Російської імперії і одночасно дія законів України, ускладнювали процедуру відправлення правосуддя. Тому виникла потреба у кодифікації діючого на території Малоросії процесуального права, що знайшла своє відображення у збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Цей нормативний акт, який на жаль так і не був офіційно введений у дію, мав значне поширення в Україні і містив значну кількість найважливіших норм процесуального права⁷. Розділ 25 серед інших норм кримінально-процесуального права містив положення про порядок виконання вироків.

На початку XVIII ст. функції судовиконавця все частіше починає виконувати чиновник місцевої адміністрації – возний, який прибував на місце виконання судової постанови у присутності кількох шляхтичів. У більшості випадків судові вироки виконувалися за місцем засудження підсудного. Підставою для їх здійснення вважався судовий вирок, що набрав законної сили⁸.

На відмінну від вироків у кримінальних справах, що були пов'язані з накладанням грошових штрафів або майнових стягнень, у смертних покараннях страта засуджених проводилася тільки тоді, як вирок пройшов апробацію у гетьмана та у військовому генеральному суді. Це ж саме відносилось і до присудів щодо позбавлення честі, особливо відносно шляхтичів⁹.

На відмінну від Січі, де утримання в тюрмі застосовувалось як запобіжний захід суду, на території Гетьманщини воно широко використовувалося як основне чи самостійне покарання. Приміщення для утримання в'язнів існували при урядово-адміністративних органах. У другій половині XVII століття використовувалися приміщення при військових канцеляріях, так звана «військова в'язня»; при їх відсутності практикувалося приковування злочинця до гармати, що називалося «гарматним ув'язненням»¹⁰.

Після того як з 1 січня 1835 р. набрав чинності Звід законів Російської імперії, в державі почали діяти кримінально-процесуальні норми, сконцентровані у книзі другій XV тому зазначеного Зводу. Друга книга XV тому Зводу законів Російської імперії видання 1857 р., що мала назву «Законы о судопроизводстве по делам о преступлениях и проступках», поміж інших включала розділ «про виконання вироків»¹¹. Проведення за нормами розділялося на три частини: попереднє слідство, суд і виконання судових рішень.

Судова реформа 1860-1864 рр. наблизилася кримінальне судочинство Російської Імперії, до якої входила і більша частина сучасної України, до, говорячи сучасною мовою, «європейських стандартів» у розумінні того історичного періоду. Головне реформування торкнулося судової системи. Поштовхом для цього став Закон від 29 вересня 1862 р. «Основні положення перетворення судової частини в Росії», у якому були проголошені основні демократичні засади та інститути судової реформи.

20 листопада 1864 р. імператор Олександр II затвердив проекти чотирьох

судових статутів: «Устрій судових установлень», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладали мирові судді», які значно упорядкували судову систему шляхом як внесення змін у діюче законодавство, так і скасування його окремих архаїчних положень.

Розділ 6 Статуту кримінального судочинства (надалі Статуту) нарешті не тільки виокремив як стадію у сучасному розумінні, але і надав їй назву, яку ми використовуємо і досі – «Про виконання судових вироків»¹².

Так, за Статутом кримінального судочинства вирок набирав законної сили: 1) коли по справі, не вирішеної остаточно, не пред'явлено у встановлений строк в апеляційному порядку ні протесту з боку прокурора, ні відзивів з боку осіб, які беруть участь у справі; 2) коли по справі, вирішеної остаточно, не пред'явлено у встановлений строк в касаційному порядку ні протесту з боку прокурора, ні скарг з боку осіб, які беруть участь у справі и 3) коли протест або скарги, подані в касаційному порядку, залишені без наслідків» (ст. ст. 941-944 Статуту). Зазначимо, що більшість елементів, які слугували підставою для набрання вироком законної сили використовуються і нині діючим законодавством.

Стосовно виконання вироку, який вступив у законну силу, Статут передбачав негайне звернення його до виконання, забезпечуючи дотримання принципу обов'язковості судового рішення. Дещо дивно у порівнянні з негайним зверненням вироку до виконання до тих часів за відсутності надійних шляхів сполучень, сучасних засобів зв'язку виглядає сучасний триденний строк звернення вироку до виконання (ч. 1 ст. 404 Кримінально-процесуального кодексу України).

Обов'язок виконання вироку за Статутом кримінального судочинства покладався на:

– суди. На відміну від сучасного порядку, коли виконанням вироку з боку суду вважається надсилання копії вироку тому органу, на який покладено обов'язок виконати вирок, до обов'язку суду входило виконання вироку у частині, яка не виходить за межі безпосередніх судових дій, як-то: оголошення підсудного виправданням або звільненням від покарання, оголошення йому попередження, зауваження або вироку і т.п. (ст. 947);

– прокурора. Знов таки, на відміну від сучасного процесуального статусу прокурора у кримінальному судочинстві, який не є суб'єктом виконання вироку, за Статутом кримінального судочинства на нього покладався обов'язок всіх розпоряджень щодо виконання вироку, які виходять за межі безпосередніх судових дій. Прокурору видавалась копія протоколу про кожний обвинувальний вирок, після чого він доручав виконання вироку відповідній владі, спостерігаючи потім за точністю і невідкладністю виконання (ст. ст. 948, 949);

– поліцію. Внаслідок чого у Статуті з'являється термін «поліцейське розпорядження», до яких відносились дії щодо виконання вироку, які потребували поліцейських розпоряджень, таких як відправлення засуджених до місця ув'язнення та взяття під нагляд (ст. 950).

Крім того, розпорядження про заслання засуджених до каторжної праці, на поселення, про віддання їх до арештантських рот або на військову службу та про взяття їх майна до казни або в опіку належало губернському правлінню (ст. 951); в духовному відомстві здійснювалось зняття з засуджених духовного сану або ступеня священства перед виконанням щодо них вироку. (ст. ст. 952, 953); виконання вироків щодо грошових стягнень доручалось судовим приставам (ст. 954).

Порівняльний аналіз чинного КПК України та Статуту 1864 р. свідчить, що

чинний Кримінально-процесуальний кодекс України містить чимало норм, які були виписані ще в Статуті кримінального судочинства. Так, Статутом був передбачений інститут розгляду судом питань, пов'язаних з виконанням вироку – «входять на разрешение суда и все затруднения или сомнения, возникшие при исполнении приговора» (ст. 955 Статуту), який закріплено статтею 411 чинного КПК України.

Таким чином, Статут кримінального судочинства, закріпивши багато демократичних принципів кримінального процесу, відбив основні принципи стадії виконання судових рішень, заклав основу багатьох її інститутів, які знайшли своє відображення у сучасному кримінально-процесуальному законодавстві України. Тому можна вважати позитивним той факт, що дія російського Статуту кримінального судочинства не була скасована урядом Центральної Ради після проголошення незалежної Української Народної Республіки.

Після встановлення на території України Радянської влади розпочалося будівництво відповідної моделі держави і права, створювалися органи для захисту встановленого радянського режиму. Важливе значення набуло питання виконання вироків. Першим декретом, який законодавчо закріпив дострокове й умовно-дострокове звільнення був декрет «Про суд» від 14 лютого 1919 р., оголошений 19 лютого 1919 р. тимчасовим робітничо-селянським урядом УРСР. Так, декретом надавалось право всім особам, засудженим за вироками народних судів, просити місцевий народний суд за місцем проживання про умовне або дострокове звільнення.

Наступні законодавчі акти розвивали, розширювали і формували інститут вирішення судом питань при виконанні судових рішень. Поряд з подальшим розвитком інституту дострокового та умовно-дострокового звільнення отримав свій розвиток в «Положенні про народний суд Української Соціалістичної Радянської Республіки» від 26 жовтня 1920 р. інститут відстрочки виконання вироку. Зазначимо, що основні положення щодо відстрочки виконання вироку при хворобі засудженого або при наявності особливо поважних причин, були включені до КПК УРСР 1922 р. і збереглися у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві до 2001 р.

Перший Кримінально-процесуальний кодекс УСРР затверджений 13 вересня 1922 року вже тоді відбив найбільш фундаментальні і необхідні процесуальні дії в рамках процедури виконання вироку. Так, кодекс містив норми, які безпосередньо торкалися питань провадження по виконанню вироку. Порівняно з попереднім кримінально-процесуальним законодавством у ньому з'явився цілий ряд новел, але процесуальний інститут виконання вироку був не тільки збережений, а й практично не зазнав суттєвих змін. Інакше кажучи, інститут виконання вироку у Кримінально-процесуальному кодексі УСРР 1922 р. був запозичений зі Статуту кримінального судочинства 1864 р. майже у повному обсязі.

Новелою кримінально-процесуального законодавства стала ст. 477 КПК УСРР 1922 р., яка закріпила за судами розгляд питань, які виникають в процесі виконання вироку. Крім того, в зазначеній нормі вперше був зазначений перелік питань, які виникають в процесі виконання вироку і вирішуються судом в судовому засіданні.

З прийняттям 22 жовтня 1925 р. нового «Положення про судоустрій УСРР», а також «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» 1924 р., внесенням змін до КПК УСРР 1922 р. постала необхідність у новому кримінально-процесуальному законі, який і було прийнято 20 липня 1927 р. Чин-

ності він набирав з 15 жовтня 1927 р. КПК УСРР 1927 р. значною мірою відобразив положення КПК 1922 р.¹³

У період тоталітарного режиму, який, як відомо, з 1929 р. відзначався масовими репресіями, свавіллям і беззаконням, судові органи були усунені від вирішення багатьох питань, пов'язаних з виконанням вироку, а цими правами широко наділялися позасудові органи. Відповідно до ст.1 Постанови ЦВК і РНК СРСР від 5 листопада 1934 р. «Про особливий нараді при Народному Комісаріаті Внутрішніх справ Союзу РСР» народному комісарові внутрішніх справ СРСР було надано право застосовувати до осіб висилку як в межах країни, так і за кордон, а також позбавлення волі.

Важливим кроком на шляху вдосконалення кримінально-процесуального законодавства було прийняття Верховною Радою СРСР 25 грудня 1958 р. «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік», згідно яких вирішення питань, які виникали на стадії виконання вироку, було віднесено виключно до компетенції суду. Крім того, Основи кримінального судочинства ввели не тільки дострокове, але і умовно-дострокове звільнення від покарання, а також заміну невідбутої частини покарання більш м'якою мірою покарання; передбачили різні в залежності від тяжкості вчиненого злочину строки, відбуття яких є підставою для розгляду питань про виправлення засудженого.

«Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» стали правовою базою, на засадах якої в союзних республіках створювалися нові кримінально-процесуальні кодекси. В УРСР такий Кодекс був затверджений 28 грудня 1960 р., а введений в дію з 1 квітня 1961 р. До нього у відповідні розділи були без змін включені всі норми «Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік» 1958 р., деякі норми раніше чинного кримінально-процесуального законодавства з урахуванням слідчої та судової практики, а також досягнень науки кримінального процесу.

З прийняттям в 1961 р. КПК України пов'язаний і подальший розвиток стадії виконання судових рішень. Так, був узагальнений попередній досвід правового регулювання питань у стадії виконання вироку, значно удосконалена процедура провадження по виконанню судових рішень, даному етапу надавався очевидний процесуальний характер, що до цього було неоднозначним і невизначеним. Таким чином, інститут виконання судових рішень зайняв міцне місце в механізмі процесуальної діяльності, набув рис повноцінної процесуальної стадії.

За роки незалежності України чинне кримінально-процесуальне законодавство зазнало численних змін і доповнень, покликаних забезпечити процесуальний статус осіб, які залучені до кримінального судочинства, зокрема, як обвинувачені, підсудні, засуджені тощо. Першим кроком, своєрідною «малою» судовою реформою стало прийняття законів України від 21 червня та 12 липня 2001 р. «Про внесення змін до КПК України», якими значно розширено юрисдикційні повноваження судів у сфері кримінального судочинства, запроваджено апеляційний розгляд кримінальної справи, перегляд судового рішення у порядку виключного провадження, запроваджено принцип змагальності судового розгляду тощо.

Численні зміни та доповнення були внесені також до розділу п'ятого КПК України («Виконання вироку, ухвали і постанови суду»). Так, був встановлений одноосібний судовий порядок вирішення питань, пов'язаних з виконанням судових рішень; громадські організації та спостережних комісії були виключені з числа суб'єктів, які мають право порушення кримінально-процесуального провадження з зазначених питань, а таке право залишилося лише у адміністрації органів

і установ, що виконують покарання; було введено право подання апеляцій на постанови суду щодо виконання судових рішень; були виключені положення щодо відстрочки виконання вироку. Крім того, після прийняття Законів України «Про Державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» суди припинили виконувати вироки в частині накладення штрафу та конфіскації майна.

Таким чином, тенденцією розвитку законодавства щодо провадження по виконанню судових рішень стало спрощення процесуальної діяльності при збереженні вирішальної ролі суду. Проте, незважаючи на внесення численних змін та доповнень до норм КПК, які регулюють провадження по виконанню судових рішень, багато питань залишаються відкритими і потребують подальшого врегулювання та вдосконалення.

На основі викладеного, беручи до уваги особливості інституту виконання судових рішень у конкретні історичні періоди, пропонуємо наступну періодизацію його формування та розвитку.

1. *Перший* – з давніх часів до XVII ст. На цьому етапі відбувається зародження інституту виконання судових рішень, що пов'язано з такими джерелами права як Руська правда, Судебник Великого князя Івана III 1497 р., Литовські статuti 1529, 1566, 1588 років, Магдебурзьке право тощо, які містять згадки про елементи стадії виконання судових рішень.

2. *Другий* – з 1648 до 1864 р. Пов'язаний з прийняттям та дією на території України Соборного уложення, виданням збірки права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. період дії Зводу законів Російської імперії 1835 року. Вперше на законодавчому рівні порядок виконання вироків регламентований саме нормами кримінально-процесуального права.

3. *Третій* – з 1864 до 1936 р. Період дії Статуту кримінального судочинства 1864 р., який, закріпивши багато демократичних принципів кримінального процесу, відбив основні принципи стадії виконання судових рішень, заклад основу багатьох її інститутів, які знайшли своє відображення у сучасному кримінально-процесуальному законодавстві України.

4. *Четвертий* – з 1936 до 1958 р. Характеризується частковою рецепцією окремих кримінально-процесуальних інститутів дореволюційної Росії в радянське законодавство, у тому числі і інституту виконання судових рішень.

5. *П'ятий* – з 1958 р. і до сьогодні. Пов'язаний з прийняттям Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік 1958 року та Кримінально-процесуального кодексу УРСР 1961 року, які остаточно сформували інститут виконання судових рішень у тому вигляді, який існує у сучасному вітчизняному кримінальному процесі.

1. *Чельцов-Бebutov M.A.* Курс уголовно-процессуального права. – СПб.: АЛЬФА, РАВЕНА, 1995. – С. 134. 2. *Кримінальне Уложення Карла V 1532 року.* 3. *Волколул О.В.* Система уголовного судопроизводства и проблемы ее совершенствования. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. – С.63. 4. *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту Киев, типография Императорского университета св. Владимира В. И. Завадского, 1894 г. // Система «ГАРАНТ», версия от 23 февраля 2010 года. 5. *Фойницкий И.Я.* «На досуге». Сборник юридических статей и исследований с 1870 года [Текст]: II том. – СПб: Типография М.М. Стасюлевича, Вас. Остр., 1900. – С. 7. 6. *Левичкий О.* Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии // Киевская Старина.– Т. 67.– 1899. – С. 396. 7. *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. – 1999. – 470 с.* 8. *Права, по которым судится малоросійський народ / Под ред. проф. А.Ф. Кистяковского. – К.: Университет-*

ские известия, 1879.– 1069 с., гл.VIII, арт.26, 27. **9.** *Инструкция* гетьмана Данила Апостола малороссийским судам / Сообщ. А.А. Федотов-Чеховский // Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – Кн. 1. – С. 151. **10.** *Ділова* документація Гетьманщини XVII ст.: Зб. документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; упоряд., автор передумови та комент В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 208. **11.** *Свод* законов Российской империи. – Т. XV. – Кн. 2-я. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – С. 1-228. **12.** *Устав* уголовного судопроизводства. Систематический комментарий. – Вып. V. – М., 1916. **13.** *Сусло Д.С.* Развитие органов правосудия и их деятельность в Украинской ССР (1918–1972 гг.). – К., 1973. – 105 с.